

Sposoby przedstawiania miejsc kultu religijnego na mapach turystycznych i planach

Andrzej Kowalczyk

Methods of presenting religious sites on tourist maps

Abstract: Religious sites (churches, temples, mosques) are presented on tourist maps and city maps in a different manner: non-cartographic (via photos and vignettes) and cartographic (via cartographic symbols). Religious sites are presented in cartography usually in the form of pictures or symbolic characters. Cartographic symbols representing religious sites often tend to include some pictorial elements connected with a given religion (cross, crescent, swastika) or are drawn using symbols that show typical details of religious buildings such as churches, mosques, pagodas, and Hindu shrines.

The problem is that many users of tourist maps are not educated enough to understand them and possess no experience in cartography and geography. Quite often users have trouble understanding even basic maps. For such users, it is important to draw maps with well-known standardized symbols such as road signs, signs used in tourist information booklets, airport signs, and standardized signs used in national parks. Another reason for the standardization of cartographic symbols for religious sites is globalization, as today many tourists come from different cultural circles, use different alphabets, and associate various symbols with various meanings.

Keywords: tourist maps, cartographic symbols, religious sites

Wprowadzenie

Można przyjąć, że zjawisko nazywane obecnie turystyką ma swoje korzenie w podróżach podejmowanych przez kupców, w wyjazdach do miejsc o właściwościach leczniczych, a także w pielgrzymowaniu do miejsc będących przedmiotem kultu religijnego. Tak było w czasach starożytnych i w średniowieczu, a także na początku epoki nazywanej nowożytną. Często podróżni wykonywali szkice

odwiedzanych miejsc i tras ich podróży. Na wielu z nich były zaznaczane nie tylko najważniejsze cechy krajobrazu przyrodniczego (morza i rzeki, góry, lasy), informacje o ludności zamieszkującej odwiedzane tereny i o żyjących na nich zwierzęta, ale również miejscowości. Szkice te, nazywane od czasów rzymskich itinerariami lub mapami wstęgowymi, z upływem czasu zaczęły coraz bardziej przypominać mapy.

Chociaż w literaturze przedmiotu nie ma na ten temat zbyt wielu informacji, wiadomo, że już na tych wczesnych dziełach kartograficznych były zaznaczane ważniejsze miejsca kultu religijnego. W chrześcijaństwie, poczynając od VIII, a kończąc na XV wieku, często sporządzano tak zwane mapy O-T lub T-O (od łac. *orbis terrarum*), na których miejsce przecięcia się pionowej i poziomej kreski na wzór litery T, oznaczało Jerozolimę, będącą centralnym punktem tych map zarówno w sensie graficznym, jak i symbolicznym (Lanman 1981: 18; Sirko 1999: 33). Ponieważ w tym okresie chrześcijanie coraz chętniej i częściej udawali się na pielgrzymki, na ówczesnych mapach nie tylko coraz częściej zaznaczano miejsca pielgrzymowania, ale w wielu wypadkach to właśnie one były głównym powodem powstawania mapy. Zjawisko to przybrało na sile w okresie wypraw krzyżowych do Ziemi Świętej (od XII do XIII wieku) i można przyjąć, że od tego czasu zaznaczanie na mapach i planach obiektów kultu religijnego stało się powszechne.

Formy prezentacji obiektów kultu religijnego na mapach i planach

Kwestia sposobów prezentacji obiektów sakralnych i innych miejsc kultu religijnego na mapach i planach była i jest stosunkowo rzadko podejmowana w kartografii oraz w geografii historycznej, a tym bardziej w geografii turystyki. Jako przykład tego rodzaju badań mogą posłużyć studia Rehava Rubina (2006) nad formami przedstawiania Jerozolimy na mapach sporządzanych z myślą o pielgrzymach. Podobne badania w odniesieniu do tego miasta prowadziła Tsafra Siew (2007/2008), a Juraj Majo (2015) zajmował się sposobami prezentacji obiektów sakralnych na mapach Słowacji. Niemniej przytoczone wyżej badania były prowadzone w ramach geografii historycznej czy historii kartografii, a nie geografii turystyki.

Obiekty kultu religijnego mogą być przedstawiane na mapach i planach z trzech zasadniczych powodów:

- jako jedne z licznych elementów treści mapy – tak jest na przykład na mapach topograficznych i planach miast,

- jako ważne elementy treści mapy, co ma miejsce w przypadku większości map turystycznych, a zwłaszcza map turystyczno-krajoznawczych, na których obiekty kultu są traktowane jako walor turystyczny,
- jako główne elementy treści mapy – tak jest na specjalistycznych mapach turystycznych z zakresu turystyki kulturowej, na przykład mapach poświęconych turystyce religijnej.

Wynika z tego, że obiekty kultu religijnego mogą na mapie występować w trzech aspektach: (1) jako element przestrzeni geograficznej bez nadawania im szczególnego znaczenia, (2) jako element przestrzeni turystycznej istotny z powodu swojego położenia, historii, architektury itp., a także (3) jako element przestrzeni turystycznej ważny z powodu jego znaczenia dla wyznawców danej religii. Odnosząc się do tego ostatniego przypadku, należy stwierdzić, że z perspektywy turystyki kulturowej obiekt kultu religijnego traktowany jako element przestrzeni turystycznej może być istotny także dla osób niebędących wyznawcami danej religii czy kultu, ale interesujących się religią jako ważną sferą życia. Podsumowując, obiekty sakralne mogą być przedstawiane na mapach i planach jako zasób turystyczny (przypadek pierwszy), a także jako walor turystyczny i atrakcja turystyczna (przypadek drugi i po części trzeci¹).

Miejsca kultu religijnego są przedstawiane na mapach i planach w kilku zasadniczych postaciach graficznych. Najogólniej można je podzielić na dwie formy prezentacji ikonograficznej: niekartograficzne i kartograficzne. Wśród tych pierwszych można wyróżnić przedstawianie obiektów kultu religijnego w postaci zdjęć (obecnie są to na ogół zdjęcia wielobarwne) oraz w postaci rysunków panoramicznych, zwanych często winietkami. W tym miejscu należy wyjaśnić, że chociaż niekiedy winietki mogą być na tyle mało dokładne, iż mogą być trudności z ich zidentyfikowaniem i przypisaniem do danego obiektu, to jednak różnią się od sygnatur obrazkowych tym, iż mają tylko jeden odpowiednik na mapie czy planie.

---

¹ Dla osób będących wyznawcami danej religii, miejsce kultu religijnego nie jest w większości przypadków ani walorem turystycznym, ani atrakcją turystyczną, gdyż jego odwiedzanie wynika z przesłanek *stricte* religijnych i nie mieści się w motywacjach *stricte* turystycznych. Nie oznacza to jednak, że osoby te nie mogą odwiedzać miejsc kultu podczas wyjazdów turystycznych. Zdaniem piszącego te słowa, to, czy pobyt w miejscu kultu religijnego należy uznać za zachowanie związane z powinnościami wynikającymi z wyznawanej religii, czy też za zachowanie *stricte* turystyczne, zależy od intencji, jakimi kieruje się dana osoba w danej chwili.

Na rysunku 1 zaprezentowano fragmenty trzech planów Meszhedu, na których w różny sposób przedstawiono w formie niekartograficzny jedno z najważniejszych dla szyitów miejsc kultu – sanktuarium Imama Rezy. Na wycinku planu oznaczonego literą A można zauważyć, że sanktuarium zostało przedstawione w formie zdjęcia złotej kopuły, która przykrywa centralną część meczetu. Z kolei na fragmentach planów oznaczonych literami B i C sanktuarium przedstawiono w postaci winietki, przy czym rysunek oznaczony jako B przedstawia zarys obiektu mającego co prawda przypominać, że jest to sanktuarium Imama Rezy, ale w rzeczywistości może to być również inny meczet. Dlatego też rysunek ten, gdyby nie fakt, iż występuje na planie tylko w kontekście sanktuarium Imama Rezy, ze względu na swoją zgeneralizowaną formę graficzną można by uznać za sygnaturę obrazkową.

Jak już wspomniano, drugim sposobem przedstawiania na mapach i planach obiektów kultu religijnego jest forma kartograficzna. Na podstawie analizy materiałów kartograficznych obejmujących mapy używane przez turystów oraz plany miast, należy stwierdzić, że miejsca kultu religijnego są na ogół przedstawiane w formie znaków punktowych, rzadziej powierzchniowych, a bardzo rzadko – w postaci znaków liniowych. Jest to wynikiem przede wszystkim dwóch czynników obiektywnych – charakteru i wielkości przedstawianego obiektu oraz skali mapy (czy planu) – oraz czynnika subiektywnego, a mianowicie upodobań autora mapy, a niekiedy i jego zdolności graficznych.

Rozwijając ten wątek, należy zauważyć, że miejsce kultu religijnego to najczęściej budowla i z tego powodu jest ona na mapach na ogół przedstawiana w postaci znaków punktowych. Jedynie wtedy, kiedy dany obiekt zajmuje dużą powierzchnię lub składa się z większej liczby budynków, otaczających je ogrodów, dziedzińców itp., miejsce kultu religijnego jest przedstawiane w formie znaku powierzchniowego. Jak wspomniano, znacznie rzadziej w przedstawianiu miejsc kultu religijnego są używane znaki liniowe. Jako przykład ich stosowania można podać mapy przedstawiające przebieg Drogi Świętego Jakuba w Europie, trasy pielgrzymek (arab. *hadżdż*) do Mekki i Medyny. Można również przyjąć, że dla wyznawców hinduizmu takim znakiem będzie w jakimś stopniu sygnatura przedstawiająca na mapie rzekę Ganges.

Niemniej zdecydowanie najczęstszym sposobem przedstawiania na mapach turystycznych i planach miast obiektów kultu religijnego jest stosowanie znaków punktowych, czyli sygnatur. Zgodnie z terminologią używaną przez Lecha Ratajskiego (1973) i Beatę Medyńską-Gulij (2012), są to najczęściej sygnatury obrazkowe i symboliczne, znacznie rzadziej geometryczne. Sygnatury takie zostały użyte na planach i mapie, których fragmenty zawiera rysunek 2. W przypadku

planu Bangkoku (A) odrębne sygnatury obrazkowe przyjęto dla oznaczania świątyń buddyjskich (Wat Kahrayanimit w lewej dolnej części wycinka i Wat Bophit Phimuk w jego prawej części), kościołów (Santa Cruz Church w dolnej części wycinka), świątyń sikhijskich (obiekt opisany jako Sikh Temple w prawej górnej części przedstawionego fragmentu planu) oraz świątyń taoistycznych (poniżej Sikh Temple). Na planie Katmandu (B) sygnaturami obrazkowym przedstawiono świątynie opisane jako *temple* (w dolnej części zamieszczonego wycinka planu oraz bliżej lewego górnego narożnika) oraz *stupa* (bliżej górnego i prawego rogu).

Na rysunku z literą C oznaczono fragment wydanej w 2013 roku mapy *Pamiętki kultury żydowskiej regionu łódzkiego*. Z zamieszczonego wycinka wynika, że na mapie zastosowano zarówno sygnatury obrazkowe (na przykład dla oznaczenia cmentarzy żydowskich z nielicznymi nagrobkami w Wieruszowie i Bolesławcu – l ewa część mapy), jak i sygnatury symboliczne (za taką należy uznać umieszczoną pod nazwą „Wieluń” sygnaturę w formie sześcioramiennej gwiazdy, która przedstawia cmentarz żydowski bez nagrobków). Warto zwrócić uwagę na jedną z użytych na mapie sygnatur obrazkowych, która jest pod nazwą „Osjaków” (prawa część wycinka). Oznaczono nią dawną bóżnicę z zachowaną architekturą budynku i jest ona jedną z czterech sygnatur przedstawiających na tej mapie synagogi i domy modlitwy. Sygnatury te są przykładem zastosowania podczas ich konstruowania zasady operacyjności, gdyż zgodnie z terminologią wprowadzoną przez Ratajskiego (1973: 77–78; 1976: 52) element w postaci dwuspadzistego dachu z sześcioramienną gwiazdą pełni rolę rdzenia (morfemu głównego), a inne elementy sygnatur są afiksami (morfemami dodatkowymi lub pobocznymi)². Natomiast na przedstawionym na rysunku fragmencie planu Gyeongju (D) z Korei Południowej obiekty sakralne są zaznaczone jako *pagoda* oraz *temple*. W pierwszym przypadku użyto sygnatury obrazkowej (występuje ona w prawym dolnym rogu), a w drugim sygnatury symbolicznej (znak zwróconej w lewą stronę swastyki). Warto odnotować, że również w tym przypadku – mimo że są to sygnatury różnego typu – zastosowano zasadę operatywności, gdyż niebieskie tło sygnatur pełni rolę morfemu głównego³.

---

² Na mapie *Pamiętki kultury żydowskiej regionu łódzkiego* w ten sposób przedstawiono: (a) „synagogi i domy modlitwy czynne”, (b) „dawne bóżnice, gdzie zachowała się architektura budynku”, (c) „budynek istniejący mocno przebudowany”, (d) „ruiny”.

³ Na opisywanej mapie są jeszcze odrębne sygnatury nazwane „Buddha Statue”, „Royal Tomb” i „Tomb”, które również można uznać za znaki kartograficzne dotyczące miejsc kultu.

Przykładem mapy o bardzo rozbudowanej treści dotyczącej miejsc kultu religijnego może być mapa turystyczna Bieszczad, której legendę przedstawiono na rysunku 3. Zawiera ona 12 różnych sygnatur, a uwzględniając to, że część z nich jest przedstawiona dwoma kolorami – aż 16. Ukazane na mapie obiekty zostały przedstawione w formie sygnatur punktowych symbolicznych, które pod względem graficznym nawiązują do symboliki charakterystycznej dla poszczególnych religii i wyznań: miejsca kultu ważne dla wyznawców chrześcijaństwa (różnych jego odłamów) zostały zaznaczone z uwzględnieniem krzyża, natomiast synagogi przedstawiono w formie gwiazdy sześcioramiennej. Dobierając sygnatury, autorzy mapy starali się uwzględnić opisaną wcześniej zasadę operatywności, i to na dwa sposoby – różnicując sygnatury dodatkowym elementem (na przykład dodając w sygnaturze przedstawiającej cerkwie drugą kreskę poziomą w znaku krzyża) oraz stosując kolor czerwony (dla obiektów zabytkowych) i czarny (dla pozostałych).

Do przedstawionej na rysunku 3 legendy można mieć jednak drobne zastrzeżenie, gdyż obiekty zabytkowe i obiekty nieistniejące zostały w niej zaznaczone takim samym kolorem (czerwonym). Co prawda można przyjąć, że w ten sposób przedstawiono obiekty historyczne, niemniej istnienie realnego obiektu i istnienie miejsca po obiekcie to jednak coś innego.

Problemy z oznaczaniem odmiennymi sygnaturami obiektów kultu religijnego związanych z różnymi wyznaniem dotyczą zwłaszcza map turystycznych i planów wydawanych w krajach o znacznym zróżnicowaniu religijnym. Na ogół używane są wówczas różne sygnatury obrazkowe i symboliczne, które mają przypominać wygląd zewnętrzny świątyni typowych dla danego wyznania. Rozwiązanie takie przyjęto na mapach i planach, których legendy przedstawiono na rysunku 4. Pomijając kwestie czytelności niektórych sygnatur (dotyczy to legend oznaczonych jako A i B), warto zauważyć, że na *Tourist map of Chennai – India* (legenda A) – poza świątyniami (można się domyślać, że autorowi planu chodziło o świątynie hinduistyczne), kościołami i meczetami – wyróżniono świątynie sikhijskie (nazwane „Gurudwara”) oraz świątynie dżainistów. Interesujące rozwiązanie przyjęto także na mapie *Bhutan 1:500 000 road map* (legenda C), gdzie aż trzema różnymi sygnaturami obrazkowymi oznaczono buddyjskie obiekty kultu religijnego.

Na rysunku 5 przedstawiono legendy map turystycznych i planów wydanych w Polsce. Za interesujące należy uznać rozwiązania przyjęte na mapach, których legendy zostały oznaczone literami B i C. Otóż poza zróżnicowaniem kościołów na zabytkowe i niezabytkowe (za pomocą koloru czerwonego i czarnego), wprowadzono odrębne kategorie obejmujące obiekty murowane i drewniane. Te ostatnie

wyróżniono poprzez dodanie żółtego wypełnienia w kółku bądź w kwadracie będącym jednym z elementów sygnatury. Od sposobu przedstawiania miejsc kultu religijnego na mapach, których legendy oznaczono na rysunku 5 literami A, B i C, wyraźnie różni się sposób przyjęty w atlasie Tatrzańskiego Parku Narodowego (legenda oznaczona literą D). W atlasie tym kościoły zostały zaznaczone znakiem krzyża łacińskiego, który może również przypominać widziany z góry kościół o nawie głównej i nawie poprzecznej. Taki (lub zbliżony) sposób przedstawiania kościołów jest dosyć często spotykany na wydawanych w Polsce mapach turystycznych i planach miast. W tym konkretnym przypadku – podobnie jak na mapach o legendach oznaczonych literami B i C – dodatkowo wyróżniono zabytkowe kościoły i kaplice. Kaplice zostały jednak przedstawione w inny sposób niż kościoły, bo w formie krzyża mającego w dolnej części sygnatury kółko. Jeszcze inaczej ukazano klasztory, których sygnatura ma postać krzyża połączonego w swojej dolnej części z kwadratem. Ponieważ na omawianej mapie sygnatury klasztorów są w kolorze czerwonym, można sądzić, że wszystkie one są zabytkowe, co jednak nie wynika z informacji zamieszczonej w legendzie.

Na zaprezentowanych wcześniej mapach i planach wszystkie obiekty kultu religijnego były przedstawiane w jednej konwencji kartograficznej, obejmującej sygnatury punktowe obrazkowe bądź symboliczne. W celach poglądowych na niektórych mapach turystycznych i planach miejsca kultu (podobnie jak i inne obiekty) są przedstawiane w konwencji mieszanej – obejmującej i kartograficzne sposoby prezentacji, i sposoby niekartograficzne. Tego rodzaju rozwiązania, podobnie jak posługiwanie się wyłącznie winietkami, jest często spotykane na mapach turystycznych i planach wydawanych w Indiach, Chinach i Korei.

Formy prezentacji obiektów kultu religijnego na mapach i planach – główne wnioski

Z powyższego wynika, że chociaż na mapach turystycznych i planach stosowane są różne sposoby prezentacji miejsc kultu religijnego, to jednak najczęściej są one przedstawiane w formie znaków punktowych, a zwłaszcza sygnatur obrazkowych i symbolicznych. Można się zastanawiać, dlaczego obiekty kultu religijnego są przedstawiane właśnie tymi sygnaturami, a nie sygnaturami geometrycznymi, które – jak wykazują badania – są przez użytkowników szybciej odnajdywane na mapach, a ponadto łatwiejsze do wykonania podczas przygotowywania mapy. Znalezienie odpowiedzi

na to pytanie wymaga odpowiednich badań, ale można przyjąć, że jest to po części związane z faktem, iż z niektórymi głównymi religiami świata są ściśle związane określone symbole w formie znaków graficznych, które są z nimi powszechnie kojarzone. Są to przede wszystkim: krzyż (w różnych wersjach), półksiężyc, gwiazda sześcioramienna czy gwiazda wieloramienna⁴. Właśnie te symbole występują na mapach turystycznych i planach jako sygnatury symboliczne.

Są jednak religie, z którymi żadne znaki graficzne nie są tak powszechnie kojarzone. Dotyczy to między innymi: hinduizmu, dżainizmu, sikhizmu i innych religii Azji Południowej oraz – występujących w Azji Wschodniej – buddyzmu, konfucjanizmu, szintoizmu i taoizmu. W przypadku tych religii, czy też raczej systemów filozoficzno-religijnych, często stosowane są sygnatury obrazkowe, które mają przypominać zewnętrzny wygląd charakterystycznych obiektów kultu religijnego. W tym miejscu należy wspomnieć, że są również religie, w których przypadku związane z nimi symbole nie są tak jednoznaczne dla osób niebędących ich wyznawcami. Przykładem symbolu, który ma odmienne znaczenie w różnych kulturach oraz częściach świata, a który jest jednocześnie często stosowany na mapach i planach dla oznaczenia miejsc kultu religijnego, jest znak swastyki. W krajach Europy, w Ameryce Północnej i Ameryce Południowej jest on powszechnie kojarzony z nazizmem i dlatego bardzo rzadko stosowany w kartografii (niekiedy jest używany na mapach poświęconych wydarzeniom drugiej wojny światowej), ale z racji zupełnie innego kontekstu kulturowego jest on najczęściej stosowanym znakiem kartograficznym na planach i mapach wydawanych w Korei dla oznaczania świątyń. Należy też jednak zaznaczyć, że w odróżnieniu od Europy i Ameryki Północnej, gdzie swastyka będąca symbolem nazizmu jest kojarzona ze znakiem, w którym ramiona figury są zwrócone w prawo, i jest w kolorze czarnym, sygnatura przyjmująca postać swastyki stosowana na mapach koreańskich jest zwrócona w lewą stronę i może mieć różne kolory (najczęściej czerwony i niebieski). Podobnie jest w Japonii, gdzie znak odwróconej swastyki (www 4) został w 2002 roku oficjalnie przyjęty przez instytucję rządową Geospatial Information Authority of Japan dla oznaczania na mapach topograficznych świątyń buddyjskich (www 5).

---

⁴ Taki symbol jest używany (jako samodzielna sygnatura lub jej część) na planach wydawanych na Węgrzech dla oznaczenia zborów kalwińskich (kościół ewangelicko-reformowany). Jako przykład może służyć plan *Debrecen. Térkép-Plan-Map-Kapma*, CARTOGRAPHIA, Budapest, 1980.

Zakończenie

Należy postawić pytanie, co wynika z faktu, iż obiekty kultu religijnego są przedstawiane na mapach turystycznych i planach w różny sposób. Odpowiadając, trzeba na wstępie stwierdzić, że zagadnienie to jest jedynie częścią szerszego zagadnienia czytelności map i planów dla użytkowników o różnym stopniu przygotowania do ich odbioru (między innymi z powodu przynależności do różnych kręgów kulturowych), różnym poziomem wiedzy geograficznej czy też różnym doświadczeniu w zakresie kartografii.

Rozwiązaniem, które pozwoliłoby uniknąć opisanych wyżej problemów, byłoby przyjęcie na mapach i planach jednolitego sposobu przedstawiania obiektów turystycznych. Jest ono już od wielu lat stosowane z powodzeniem między innymi w transporcie lotniczym, na znakach drogowych, w systemach informacji używanych na obszarach chronionych czy w informacji hotelowej. Można by zastosować je również dla sposobów przedstawiania obiektów kultu religijnego na mapach i planach. Kwestią unifikacji znaków stosowanych w informacji turystycznej zajęła się Światowa Organizacja Turystyczna, która w jednym z dokumentów przedstawiła przykładowe znaki stosowane w Tajlandii i Izraelu dla oznaczania miejsc kultu religijnego różnych wyznań (*Tourism signs and symbols. A status report & guidebook* 2001). Są kraje, w których przykłada się większą dbałość o wprowadzanie na mapach turystycznych i planach jednolitego systemu oznaczeń, na ogół zgodnego ze znakami używanymi w informacji turystycznej (tak jest na przykład w Brazylii, Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i w Niemczech), jednak w większości przypadków redaktorzy map i planów kierują się własną inwencją lub wynikającymi z tradycji przyzwyczajeniami. Tego typu podejście nie ułatwia odbiorcom map turystycznych i planów ich odczytywania, tym bardziej że – o czym już wspomniano – wielu z nich nie ma odpowiedniego przygotowania kartograficznego ani geograficznego, a dodatkowo wywodzi się z innych kręgów kulturowych niż twórcy map.

Na zakończenie należy wyrazić nadzieję, że coraz częstsze posługiwanie się podczas redagowania map i planów GIS oraz grafiką komputerową, przy jednoczesnej tendencji to unifikacji znaków stosowanych nie tylko w technologiach informatycznych (Afshar 2014), ale i w życiu codziennym, sprawi, że zarysowany w prezentowanym tekście problem przestanie istnieć. Czy jednak nie będzie to oznaczać końca kartografii pojmowanej nie tylko jako nauka, ale i jako sztuka (Robinson 1952; Wright 1942)?

Bibliografia

- Afshar S., 2014, *Emoji and Symbol Additions – Religious Symbols and Structures*, Proposal to Unicode Technical Committee, L2/14-235, 19 October 2014, <http://www.unicode.org/L2/L2014/14235-relig-sym.pdf> [dostęp: 225.02.2015].
- Bangkok. *City Plan*, 1991, Wydawnictwo Andrzej Bonarski, Warszawa.
- Bhutan 1:500 000 *Road Map*, 1996, Berndtson & Berndtson, Fürstenfeldbruck.
- Debrecen. *Térkép-Plan-Map-Kapma*, 1980, Cartographia, Budapest.
- Dhaka Tourist Map*, [b.r.w.], Bangladesh Parjatan Corporation (National Tourism Organization), Dhaka.
- Kathmandu City Map*, 1996, Department of Tourism, Kathmandu, April.
- Lanman J.T., 1981, *The Religious Symbolism of the T in T-O maps*, „Cartographica”, t. 18 (4), s. 18–22.
- Majo J., 2015, *Symbiosis in Diversity: The Specific Character of Slovakia's Religious Landscape* [w:] S.D. Brunn (red.), *The Changing World Religion Map: Sacred Places, Identities, Practices and Politics*, t. 3, Springer Netherlands, Dordrecht–Heidelberg–New York–London, s. 415–438.
- Medyńska-Gulij B., 2012, *Kartografia i geowizualizacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ojcowski Park Narodowy. Skala 1:20 000. Mapa turystyczna/Tourist map*, 2006, Wydawnictwo Compass, Kraków.
- Pamiętki kultury żydowskiej regionu łódzkiego*, 2013, Urząd Marszałkowski w Łodzi, Departament Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki, Łódź.
- Ratajski L., 1973, *Problematyka międzynarodowej unifikacji znaków kartograficznych i jej zastosowanie do map turystycznych* [w:] *Problemy kartografii turystycznej. Kraków 24.X.1970 r.*, Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych, t. 2, PTG – Komisja Kartograficzna/Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Kraków–Warszawa, s. 74–78.
- Ratajski L., 1976, *Pewne aspekty gramatyki języka mapy*, „Polish Cartographic Review”, t. 8 (2), s. 49–61.
- Robinson A.H., 1952, *The Look of Maps. An Examination of Cartographic Design*, The University of Wisconsin Press, Madison.
- Roztocze Wschodnie. Mapa turystyczno-topograficzna. Skala 1:60 000*, 2004, wyd. 1, Wydawnictwo Naukowe, Turystyczne i Edukacyjne, Mielec.
- Rubin R., 2006, *One City, Different Views: A Comparative Study of Three Pilgrimage Maps of Jerusalem*, „Journal of Historical Geography”, t. 32 (2), s. 267–290.

- Siew T., 2007/2008, *Representation of Jerusalem in Christian-European Maps from 6th to The 16th Centuries: A Comparative Tool for Reading The Message of A Map in Its Cultural Context*, The Hebrew University of Jerusalem, The European Forum, Jerusalem, <http://www.ef.huji.ac.il/publications/siev.pdf> [dostęp: 15.12.2014].
- Sirko M., 1999, *Zarys historii kartografii*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Szlaki rowerowe Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego i okolic. Skala 1:50 000*, 2010, Śląska Organizacja Turystyczna, Wydawnictwo Kartograficzne Compass, Katowice–Kraków.
- Tatrzański Park Narodowy. Przewodnik*, 2007, Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych im. E. Romera S.A., Warszawa.
- Tourist Map of Chennai – India. Gateway to The South*, 1998, Dept. of Tourism, Govt. of Tamilnadu, Chennai, November.
- Tourism Signs and Symbols. A Status Report & Guidebook*, 2001, World Tourism Organization, Madrid, April.
- Welcome to Gyeongju*, 2005, Gyeongju Culture Tourism Info, Gyeongju City, August.
- Krukar W., 2005/2006, *Bieszczady. Mapa dla wytrawnego turysty. Mapa turystyczno-nazewnica 1:60 000*, wyd. 2, Wydawnictwo „Ruthenus” Rafał Barski, Krosno.
- Wright J.K., 1942, *Map Makers Are Humans: Comment on The Subjective in Maps*, „Geographical Review”, t. 32 (4), October, s. 527–544.

strony internetowe

- www 1, <http://img1.tebyan.net/big/1390/07/8412021938315314752147118198206232343253.jpg> [dostęp: 10.01.2015].
- www 2, <https://encrypted-tbn1.gstatic.com/images?q=tbn:AND9GcRDa2Z3vW2aDlhI7p3PcsHBwUIQEbkwYaD1o8gBGs-gjK14xPAJoshA> [dostęp: 10.01.2015].
- www 3, <http://www.mehmanpazir.com/userimages/mashhad/mashhad-naghsheh-hi.jpg> [dostęp: 10.01.2015].
- www 4, <http://www.gsi.go.jp/MAPSAKUSEI/25000SAKUSEI/zushiki-zushiki.html#tate-mono> [dostęp: 25.02.2015].
- www 5, <http://en.wikipedia.org/wiki/Swastika> [dostęp: 25.02.2015].

prof. dr hab. Andrzej Kowalczyk

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych

Uniwersytet Warszawski

Warszawa

e-mail: akowalczyk@uw.edu.pl

